

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ YAYINLARI

Sempozyumlar / Paneller 1

1. Uluslararası The 1st International
"KUTLU DOĞUM"
İlmî Toplantısı Symposium

İslâm, İslam,
Gelenek Tradition
ve and
Yenileşme Change

İstanbul 1996

**İSLÂM'DA
YENİLİKÇİ HAREKETİN BAŞLAMASI
ve KELÂM İLMİ**

Prof. Dr. Yusuf Şevki Yavuz
Marmara Üniversitesi
İlâhiyat Fakültesi

Akıl yürüterek bilgi üretme imkânına sahip olmasına rağmen yine de mutlak ve mükemmel bir bilgi kaynağından yoksun bulunan insan, kendisini ve evreni yorumlama, hayatın gayesini keşfedip ödevlerini belirleme, kısaca ontolojik, epistemolojik ve etik açıdan tutarlı bir dünya görüşüne ulaşma çabasında yalnız bırakılmamış, rahmeti ve ilmiyle her şeyi kuşatan yüce yaratıcısı tarafından gönderilen vahiylerle bilgilendirilip hidayete erdirilmek istenmiştir. Semavî dinleri bunun açık bir tezahürü olarak kabul etmek gerekir.

İnsanlara gönderilen ilâhî buyrukların sonuncusu olması itibarıyla İslâm dini, geçmiş semavî dinlere nisbetle yeni bir dindir. İslâm dini ulûhiyyetten âhiret âlemine varıncaya kadar pek çok konuda insanların içine düştükleri hurafelerden kurtulmalarını sağlayacak doğru inançları getirmiştir. Bu yönüyle akaid alanında Ortaçağ'ın karanlıklarını aydınlatan yenilikçi bir din olduğu gibi hukuk ve ahlâk alanlarında da yenilikçi unsurları beraberinde getiren bir dindir. Kıyamete kadar insanları hidayete sevkedecek son din oluşunun yanı sıra evrensel bir din oluşu da bunu gerekli kılmış ve büyük inkılâbını bu sayede gerçekleştirmiştir.

Şu halde İslâm'ın yenilikçi bir din oluşunu sağlayan husus, beşerî bilgiler vasıtasıyla ulaşılması imkânsız bulunan temel doğruları açıkladıktan sonra, bilgi üretmek suretiyle yeniliğe kaynaklık yapan akıl yürütme eylemini bir ilke olarak her alanda emretmesidir. İslâm dini insandan Allah'a, peygamberlere ve âhirete inanmayı rasyonel bir temele dayandırmasını

istemmiş, adaletin iyi, zulmün de kötü olduğunu görmesi ve söz gelimi, katile uygulanacak kısas cezasının aklın bir gereği olduğunu anlaması için tefekkür etmesini kendisinden beklemiş, böylece hem dinî hem de dünyevî konularda akla görev yükleyerek¹ yeniliğe kapısını aralamıştır. Bunu dikkate alarak ihtiyaçlara ve vuku bulan olaylara göre yirmi üç yıllık bir süre içinde inzâl olan ilâhî vahyi müslümanlara tebliğ edip açıklayan Hz. Peygamber devrini İslâm düşünce tarihinde yeniliğin bizzat uygulandığı bir dönem kabul etmek mümkündür.

Atalardan intikal eden inanç, düşünce ve davranışların aklın ışığında incelenip değerlendirilmesini ısrarla teklif eden Kur'an'ın getirdiği ilkelerin açıklanıp tatbik edildiği Hz. Peygamber devrinden sonra, gerek hilâfet münakaşaları ve buna bağlı olarak gerçekleşen iç savaşların doğurduğu siyasî ve içtimai olayların müslümanlar arasında meydana gelmesi, gerekse yapılan fetihlerle İslâm ülkesinin kısa zamanda büyük bir coğrafyaya yayılması sonunda müslümanların farklı dinî ve felsefî kültürlerle karşılaşarak İslâm akaidini bunların karşısında fikren savunma ihtiyacının doğması, ayrıca ihtilâfların çözülmesinde ilk müracaat kaynağı olan Kur'an'ın değişik anlamlara gelebilen müteşâbih âyetler ihtiva etmesi gibi sebeplerin tesiriyle yeni fikrî hareketlerin başladığı bilinmektedir.² Hz. Peygamber devrindeki siyasî ve itikadî birliğin değişik boyutlar kazanmaya başladığı bu dönemde as-hap ve tâbiînin benimsediği dinî anlayış bir asra yakın bir süre devam etmiş, neticede bu anlayış muhafazakârlığı temsil eden Selefî hareketin çekirdeğini oluşturmuştur.

Daha çok teslimiyetçi bir esasa dayanıp Hz. Peygamber'in hakkında açıklama yapmadığı itikadî konulara dalmayı uygun bulmayan ve Sün-nîliğe öncülük yapan bu harekete mukabil, Emevîler'in telkin ettiği cebir inancını reddetmek, özellikle yabancı dinî ve felsefî kültürlerden hareketle İslâm'a yöneltilen itirazları cevaplandırmak için akla başvurmayı gerekli görüp nasları aklî ilkelerin ışığında yorumlamaya çalışan başka bir hareket ortaya çıkmıştır. İslâm'da fikrî açıdan ilk yenilikçi hareket olarak değerlendirilebilecek olan bu akımın tâbiînden Ma'bed el-Cühenf (ö. 80/699), Ca'd b. Dirhem (ö. 124/742) ve Cehm b. Safvân (ö. 128/745-46) tarafından başlatıldığı kabul edilir. Ma'bed el-Cühenf, iktidarlarını meşrûlaştırmak için cebir inancını telkin eden Emevîler karşısında insanın irade hürriyetini benimseyip cebri reddetmiştir. Ca'd b. Dirhem âlemin ezeli olduğunu iddia edenlere karşı "cevâhir ve a'râz" kavramlarına dayanarak onun hudûsunu, Kur'an'da "kelimetullah" olarak nitelenen (en-Nisâ 4/171) Hz. İsa'nın ulûhiyetini kanıtlamak için ilâhî kelimelerin, yani Kur'an'ın mahlûk olmadığını ileri süren hıristiyanlara karşı Kur'an'ın mahlûk olduğunu, muhtemelen yine hıristiyanlarla Mecûsîler'in ulûhiyyet akidesine karşı Allah'ın birliğini

1 Bu konuda bk. Yusuf Şevki Yavuz, *Kur'ân-ı Kerim'de Tefekkür ve Tartışma Metodu*, İstanbul 1983, s. 66-70.

2 Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî*, İstanbul 1981, s. 20; a.mlf., *Allah'ın Varlığı*, Ankara, ts., s. 32-41.

(tevhid) kanıtlamak için ilâhî sıfatların zâtan ayrı birer varlık olarak nefye-dilmesi gerektiğini savunmuştur.³ Böylece Ca'd b. Dirhem hem itikadî konularını aklın ışığında açıklamaya ve İslâm düşüncesine fizik ve metafizik açıdan yeni yorumlar getirmeye çalışan ilk kelâmcı olmuş, hem de İslâm akaidini aklî ilkelere dayanarak müdafaa eden kelâm ilminin doğuşunu müjdelemiştir. Ahmed b. Hanbel'e (ö. 241/855) atfedilen *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* adlı eserde nakledildiğine göre Cehm b. Safvân Hint felsefesine bağlı Sümenîler'le karşılaşmış ve duyularla idrak edilemeyen hiçbir varlığın mevcut olmadığını, dolayısıyla duyularla idrak edilemeyen Tanrı'yı inkâr etmek gerektiğini ileri süren bu grupla yaptığı münazaralarda akılcı bir çıkış noktasından hareketle Tanrı'nın duyularla idrak edilemeyen madde üstü, sonsuz ve sınırsız bir varlık olduğunu ve sadece akıl yoluyla idrak edilebileceğini söylemiştir.⁴ O da Ca'd b. Dirhem gibi ilâhî sıfatların ezeliği inancını reddedip hâdis olduklarını savunmuş, buna karşılık siyasî bakımından Emevî idaresini desteklediği için cebir görüşünü temellendirmek istemiş, ayrıca cehennem azabının ebedî olduğu inancını yaymaya çalışan bazı kilise babalarına karşı azabın sonluluğu inancını müdafaa etmiştir.⁵

Akaid konularında değişik görüşlerin ortaya çıkmaya başladığı hicrî II. asırda Kur'an'ı ve Hz. Peygamber'e atfedilen hadisleri incelemek suretiyle İslâm akaidini asıl kaynaklarından akılcı bir yaklaşım tarzıyla belirlemeye çalışan bir başka âlim Ebû Hanîfe'dir (ö. 150/767). O genellikle hadisçilerin temsil ettiği muhafazakâr anlayışı eleştirip değişen şartlara bağlı olarak itikadî meseleleri tartışmaya girişmiş ve aklî deliller geliştirerek kelâmî harekete yöntem açısından destek vermiştir. Özellikle Kur'an'a aykırı olan rivayetleri de mevzû kabul ederek gelenekçi zümrenin tepkisini çekmiştir.⁶

Bu ilk kelâmcıların kullandığı yöntem İslâm düşünce tarihinde yeni itikadî ve fikrî ekollerin teşekkül etmesine öncülük yapmıştır. Bilindiği gibi hicrî II. asrın ikinci yarısında Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (ö. 144/761) vasıtasıyla Mu'tezile zuhur etmeye başlamıştır. Bu ekol nasları nerede ise mutlak bir bilgi kaynağı nazarıyla baktığı aklın ışığında yorumlamayı temel bir ilke olarak benimsemiştir. Yabancı din ve kültürlerle mensup çevrelerden İslâm akaidine yöneltilen eleştirilere cevap vermekte Selef metodunun yeterli olmadığını gören Mu'tezile âlimleri akla aşırı derecede güvenip akaid esaslarını akıl ilkeleriyle delillendirmek mecburiyetini hissetmişler ve kelâm ilminin vücut bulmasını sağlamışlardır. Mu'tezile âlimleri bir taraftan Yahudilik, Hıristiyanlık, Mecûsîlik, Deysânîlik gibi yabancı din mensuplarına karşı İslâm akaidini rasyonel bir yaklaşımla savunurken bir taraftan da içte zuhur eden Müşebbihe, Mücessime, Şîa gibi grupların akla aykırı olan dinî

3 İbn Teymiyye, *Der'u te'âruzi'l-akl ve'n-nakl*, Riyad 1399-1403/1979-83, I, 312-313.

4 Ahmed b. Hanbel, *er-Red ale'z-Zenâdika ve'l-Cehmiyye* (*Akâidü's-selef* içinde) İskenderiye 1971, s. 65.

5 Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1351-55, I, 344.

6 Yusuf Şevki Yavuz, "Ebû Hanîfe", *Türkiye Diyanet Vakti İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, X, 138-139.

anlayışlarını eleştirip İslâm'ın tevhid ilkesini korumuşlardır.⁷ Kâdî Abdülcebbâr'ın (ö. 415/1024) büyük bir kelâm ansiklopedisi niteliğindeki *el-Mug-nî'si* ile *Tesbitü delâilü'n-nübüvve'si* bunun müşahhas örneklerindedir. Mu'tezile'yi eleştirmesine rağmen, Ebü'l-Hüseyn Malatî (ö. 377/987) gibi bir Selefî âlimin bile bu ekolün fikrî mücadelelerdeki başarısını teslim etmesi bunu teyit edici mahiyettedir.⁸

Hicrî III. asırda hadislerin tedvin edilip konularına göre çeşitli bablarda tasnif edilmesi, fıkhıta Hanefî, Mâlikî, Şâfiî, Hanbelî ve Evzâî mezheplerinin kurulması, Kur'an ilimlerinin tedvin edilip bu alanda çeşitli eserlerin yazılması ve tasavvufun inkişaf etmesi gibi önemli gelişmeler Selef âlimlerinin temsil ettiği Sünnî akîdeyi öne çıkarmıştır. Her ne kadar muhaddisler nasların aklın ışığında yorumlanması gerektiğini savunan kelâm yöntemini ahabın uygulamaya girişmediği yeni bir hareket olarak görüp mensuplarını ehl-i bid'at veya ehl-i ehvâ diye isimlendirmiş ve bu hareketin Hz. Peygamber'in sünnetine aykırı olduğunu iddia edip ümmeti bundan sakındırmaya çalışmışlarsa da bu tavrıları "Ehl-i sünnet ilm-i kelâmı"nın doğmasını engelleyememiştir. Esasen muhaddislerin bu tutumu isabetli de değildi. Zira akaid konularını aklın ilkeleriyle teyit etmek bid'at değil Kur'an'ın emridir. Akli kullanmayı nefsanî arzularla (hevâ-ehvâ) özdeşleştirmek de tamamen yanlıştır. Çünkü insanın akli cephesiyle duygusal cephesi birbirinden çok ayrı alanlardır. Bir taraftan Ortadoğu'da Mu'tezile mezhebinin seçkin âlimlerinden Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (ö. 324/935-36) mezhebinin terkederek akaidde Selefîyye'nin imamı olan Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) görüşlerini benimsemesi, yani bir başka ifade ile Ehl-i sünnet'e intisap etmesi ve bunları akıl ilkeleriyle teyit etmeye çalışması, diğer taraftan Ebû Hanîfe'nin ilmi silsilesine bağlı âlimlerden Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'nin (ö. 333/944) Mâverâünnehir bölgesinde akılcılığa daha çok önem vererek Sünnî akîdeyi temellendirmeye girişmesi sonunda Selef âlimlerince bid'atçılık olarak değerlendirilen kelâm metodu Sünnîler'ce de kabul edilmiş oldu. İtikadî esasların ispat ve müdafaa edilmesi konusunda yapılan bu isabetli değişiklik sayesinde hicrî IV. asırdan itibaren Sünnî kelâm sistemi giderek müslüman çoğunluğun hâkim anlayışı haline geldi.⁹ Hicrî V. asra kadar mantık ve felsefe disiplinlerinden bağımsız olarak gelişen müttekaddimîn devri kelâm ilminde kullanılan yöntemin orijinal bir İslâmî düşünce tarzı olduğu ve daha çok endüktif bir karakter taşıdığı kabul edilir.¹⁰

Hicrî V. asırdan itibaren, önce İbn Hazm (ö. 456/1064), daha sonra da Gazzâlî (ö. 505/1111) Yunan filozoflarından Aristo'nun felsefe ve mantığa dair eserlerinin Arapça'ya tercüme edilmesini takiben teessüs eden İslâm

7 Hayyât, *el-İntisâr*, Beyrut 1957, s. 30-32, 33-34; Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile*, Beyrut 1990, s. 44-54; Ahmed Emin, *a.g.e.*, III, 136-137.

8 Malatî, *et-Tenbîh ve'l-red*, Beyrut 1968, s. 35-36.

9 Yusuf Şevki Yavuz, *Ehl-i Sünnet-Ehl-i Bid'at Kavramları*, İstanbul 1995, s. 13-14.

10 Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefî l'l-İslâm*, İskenderiye 1977, I, 54.

felsefesi akımına paralel olarak İslâm düşüncesinin gerek yorumlanması, gerekse akli temele dayandırılıp savunulması amacıyla felsefe ve mantığı, İslâm ilimleri arasına dahil etmişlerdir. Müteahhirîn devrinde dedüktif bir karakter taşıyan akıl yürütme tarzının benimsenmesiyle İslâm düşüncesinde önemli bir değişiklik yapılarak mütekaddimîn devrinde uygulanan düşünce tarzı da terkedilmiş oldu. Gazzâlî bununla da yetinmeyip kendisinden önce Ehl-i sünnet kelâmcılarının müsbet yaklaşıtları tasavvufî anlayışı gerçeğın keşfedilmesinde önemli bir yöntem olarak görüp bunu da Ehl-i sünnet ilm-i kelâmına mal etti. Bundan sonra Eş'ariyye ve Mâtürîdiyye ekolleriyle devam eden kelâm ilmi kapılarını felsefe ve mantığın yanı sıra tasavvufa da iyice aralayıp müslüman çoğunluğu bünyesinde topladı. Böylece Ehl-i sünnet ilm-i kelâmı, İslâm'ın geçmiş tarihine sahip çıkarak başlangıcından itibaren bütün yönetimleri meşrû sayan, ashaptan beri her asırda çoğunluğu oluşturan müslüman âlimlere saygılı olmayı şiar edinen, hadis, fıkıh, tefsir, tasavvuf ve kelâm usulünü benimseyen bir anlayışı İslâm âleminde hâkim kılmıştır. Buna mukabil akli naklin önüne geçiren Mu'tezile, felâsife, ayrıca Mürcie gruplarını zayıflatıp fiilen ortadan kaldırmıştır. Selefiyye ve bütün kollarıyla Şîa ise azınlığı ve muhalif grubu teşkil etmiştir. Kelâm ilminin felsefe, mantık ve tasavvuf disiplinleriyle birleştirilerek eklektik bir yapı kazanması, ayrıca Mu'tezile ile felâsifenin fiilen ortadan kalkması İslâm düşüncesinde donuklaşmaya ve katı bir mezhep taassubunun benimsenmesine sebep olmuş, neticede yeni hiçbir bilginin üretilmediği gerileme dönemine girilmiştir. Bu dönemde yeni telif eserlere rastlamak zordur. Yapılan çalışmalar daha çok Sünnî âlimlerce önceden yazılan eserleri şerh etmek veya şerhlere hâşiye yazmak tarzında cereyan etmiştir. Müstakil konulara tahsis edilerek yazılan risâlelerde ise yeni görüşlere hemen hemen hiç yer verilmemiş, ilmf objektiflik yerine belli bir mezhebe bağlılık temel bir ilke haline getirilmiştir. Bir başka ifade ile mezhep dinin yerine konulmuştur. Hicrî VIII. asırdan XIV. asra kadar devam eden ve katı bir gelenekçi anlayışı korumaya çalışan bu dönemde Batı'daki fikrî-ilmî gelişmeler karşısında İslâm düşüncesi kendini yenileyecek motivasyonlardan yoksun kaldığından, bünyesinde sağlıklı bir dönüşümü gerçekleştirmediği gibi dayandığı felsefi anlayışların bir kısmı da yıkılmaya başlamış ve "mücizeleri kanıtlamak uğruna illiyetin inkâr edilmesi" ile "âlemin hudûsunu kanıtlamak için atomcu nazariyenin savunulması" örneklerinde olduğu gibi benimsenen bazı ilkeler ne yazık ki bilimle çatışır hale gelmiştir.¹¹

Yaklaşık on asır boyunca İslâm düşüncesine önemli katkılarda bulunan kelâm ilminde başta tabiat felsefesi olmak üzere ulûhiyyet, nübüvvet ve âhîret konularına bakışın yanı sıra, bunlara dair görüşleri kanıtlamak için geliştirilen delillerin muhtevası açısından İslâmî epistemolojiye dayanılarak yeni bir yapılanmaya gidilmesine hayatî bir önemin bulunduğu açıktır. Esasen bunu gerçekleştirecek dinamikler İslâm düşünce-

11 Yusuf Şevki Yavuz, a.g.e., s. 38-65.

sinin bünyesinde mevcuttur. Mezhep taassubundan kurtulmak ve naslara getirilen yorumları hür bir düşünce ile değerlendirmek için, Kur'an'ın taklitçi zihniyeti yasaklayıp tefekkürü teşvik eden buyruklarından ve bunun fiilen uygulandığı İslâm düşüncesinin teşekkül devrindeki fikir hürriyeti ortamından ilham almak yeterlidir sanırım. Günümüzde inkârcı akımlara, laisizm anlayışlarına, moda, kısaca dinî esaslara olumsuz tavır koyan siyasî ve sosyal güç odaklarına karşı gösterilen tepkinin tabii bir sonucu olarak müslüman kitlenin, kutsal değerlerine sahip çıkmak amacıyla kelâm, hadis, fıkıh, tefsir ve tasavvuf disiplinlerinin oluşturduğu katı gelenekçi anlayışa sarıldığı görülmektedir. Dinin yozlaşmasını engellemeye yönelik böyle bir tutumun takdire değer tarafları yok değildir. Ne var ki dinin aslını oluşturan kutsal metinlerle, yani Hz. Peygamber'in Allah'tan getirdiği kesin olarak bilinen vahiylerle, âlimlerin bunlara dair yorumlarını birbirinden ayırt etmek gerekir. Kutsal olan insanların yorumları değil, sübûtî açıdan kesin olan vahiylerdir. Bu itibarla tabiat felsefesi, Allah-âlem, Allah-insan ilişkisi, irade hürriyeti ve kader, mucize ile illiyet arasındaki irtibat, keramet-velâyet, kıyâmet alâmetleri, âhiret vb. itikadî konularda âlimlerin yorumlarını Kur'an'ın ve sahih hadislerin ruhuna uygun bir anlayışla inceleyip değerlendirmek, özellikle Hz. Peygamber'e atfedilen rivayetleri hem sübût, hem metin tenkidi açısından incelemek günümüz kelâm ilminin temel meselelerindendir. Ancak kelâm ilminin günümüzdeki bir diğer görevinin sübûtî açıdan kesin olup mânası da apaçık bulunan vahiylerin ihtiva ettiği hükümleri aynen muhafaza ve müdafaa etmek olduğunu da belirtmekte yarar vardır. Zira kelâm ilmi itikadî esasları aklî ilkelerle teyit eden bir bilim dalı olmakla birlikte, aynı zamanda Kur'an'ın ve sahih sünnetin ihtiva ettiği hükümlerin doğruluğunu kanıtlamayı amaçlayan bir ilimdir. Günümüzde İslâm'ın yozlaştırılması için gizlice veya açıkça, dindarlık görüntüsü vererek veya dinsizliğini ilân ederek mücadele eden pek çok akımın mevcudiyeti inkâr edilemez bir gerçektir.

En son ve dolayısıyla en yeni semavî dini getiren Hz. Peygamber'in, yeni bir yıldönümüne erişmekten mutluluk duyduğumuz kutlu doğumunun, idrak etmekte olduğumuz "İslâm düşüncesinin yeniden yapılanması dönemi"nde müslümanlara ışık tutacağına ilişkin kuvvetli inancımı ifade ediyorum, hepinize saygılar sunuyorum.